

ΣΕΝΕΚΑΣ

Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΓΕΝΝΑΙΟΔΩΡΙΑΣ

Η ευεργεσία ως θεμέλιο
της ανθρώπινης κοινωνίας

Επιλογή κειμένων και εισαγωγή
JAMES S. ROMM

 ΔΙΟΤΡΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	9
Περί ευεργεσιών	23
Επιστολή 81	125
<i>Σημειώσεις</i>	133

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πότε ήταν η τελευταία φορά που προσφέρατε ένα δώρο σε κάποιον; Ίσως σε μια περίπτωση όπου τα δώρα είναι αναμενόμενα – γενέθλια, γάμος ή αποφοίτηση. Ή ίσως προσφέρατε κάτι αυθόρμητα, «από την καλή σας την καρδιά», που λέει ο λόγος. Ίσως κέρασατε ένα γεύμα ή προσφέρατε ένα μπουκάλι κρασί σε ένα δείπνο ή δώσατε μια επιταγή σε μια φιλανθρωπική οργάνωση ή σε έναν κοινωνοφελή σκοπό. Μπορεί να μη σταθήκατε να εξετάσετε το ηθικό νόημα της πράξης σας ή να μη συνειδητοποιήσατε απόλυτα ότι, σύμφωνα με τον Ρωμαίο συγγραφέα Σενέκα, συμβάλατε τόσο δα στην σωτηρία του κόσμου. Η ικανότητα της προσφοράς, όπως τη διαπραγματεύτηκε ο Σενέκας στην πραγματεία του *Περί ευεργεσιών*, είναι ένα ουσιώδες κομμάτι της ιδιότητάς μας ως ανθρώπων και, αν

προσφέρουμε με σωστό τρόπο, μπορεί ακόμη και να προσεγγίσουμε το θείο.

Ως στοχαστής της Στωικής Σχολής, ο Σενέκας διέκρινε ένα θεϊκό σχέδιο πίσω από κάθε ανθρωπινή δραστηριότητα, ιδιαίτερα στην προσφορά δώρων και ευεργεσιών. Η φιλοσοφία του είχε γερά θεμέλια στη θρησκευτική πίστη. Κάνει λόγο για μια «Κατευθυντήρια Αρχή, από την οποία παίρνουν μορφή τα πράγματα» (1.6), αν και ενίοτε τη φαντάζεται να αποτελείται από μια πληθώρα όντων ή την εξισώνει με τη Φύση ή με τα άστρα και τους πλανήτες. Τελικά, όπως ισχυρίζεται σε κάποιο χωρίο (4.7), δεν έχει σημασία τι όνομα δίνουμε στην «πρώτη αιτία όλων των πραγμάτων», αν την ονοματίζουμε στον ενικό ή στον πληθυντικό αριθμό ή αν την προσωποποιούμε, αρκεί να προσπαθούμε να ακολουθούμε τις εσωτερικές επιταγές που μας έχει ενσταλάξει. Η παρόρμηση προς τη γενναιοδωρία –η «καλή καρδιά»–, όπως υποστηρίζει, είναι η πρώτη από αυτές.

Πώς επιβιώνει το ανθρώπινο γένος, διερωτάται ο Σενέκας, εφόσον δεν διαθέτει την ταχύτητα, τη δύναμη και την αγριότητα των άλλων ζώων; Αποκλειστικά χάρη σε δύο μοναδικά χαρακτηριστικά

(4.18): τη λογική και αυτό που αποκαλεί *societas*, την τάση για οργάνωση σε κοινότητες, η οποία εδώ μεταφράζεται ως «κοινωνικότητα», ελλείψει καλύτερης απόδοσης. Η ικανότητά μας να βοηθάμε ο ένας τον άλλο, να συγκεντρώνουμε από κοινού τους πόρους μας, να *προσφέρουμε*, μας έχει εξυψώσει πάνω από τα άγρια πλάσματα τα οποία, κατά τα άλλα, μας ξεπερνούν, και πράγματι μας έχει αναγάγει σε κυρίαρχους της Δημιουργίας. (Ο Σενέκας δεν ήταν καλός γνώστης του φυσικού κόσμου για να εντοπίσει παρόμοια κοινωνικότητα σε άλλα ζώα και γνώριζε ελάχιστα το γεγονός ότι οι μαιμούδες και οι πίθηκοι έχουν αυτό το χαρακτηριστικό κοινό με τους ανθρώπους.)

Σύμφωνα με τον Σενέκα, δεν αναπτύξαμε αυτές τις ικανότητες με την πάροδο του χρόνου, όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί ένας σύγχρονος εξελικτικός βιολόγος. Η παρόρμησή μας προς τη γενναιοδωρία ήταν «προγραμματισμένη στο λογισμικό μας» εξ αρχής. Είναι *μοιραίο* να είμαστε γενναιόδωρα πλάσματα, όπως είναι μοιραίο να είμαστε ενάρετοι και με άλλους τρόπους, να χρησιμοποιούμε τη λογική ως γνώμονα των πράξεών μας και να μην επιτρέπουμε στα τοξικά συναισθήματα

–συγκεκριμένα στον θυμό, καθώς και στον φόβο, ιδιαίτερα τον φόβο του θανάτου– να βγάζουν εκτός πορείας το μυαλό μας. Αυτές είναι οι βασικές αρχές της Στωικής Σχολής, τις οποίες διερεύνησε ο Σενέκας στις πολυάριθμες πραγματείες του σε πεζό λόγο και στις ανοιχτές επιστολές που δημοσίευσε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. (Στα δύο άλλα βιβλία μου στη σειρά «Η τέχνη του ζην» –*Περί θνητότητας* και *Η τέχνη της ψυχραιμίας*– αναδεικνύεται η σκέψη του Σενέκα όσον αφορά τα συναισθήματα που μας αποδιοργανώνουν: τον φόβο του θανάτου στην πρώτη περίπτωση και τον θυμό στη δεύτερη.)

Στην πραγματεία *Περί ευεργεσιών* (*De Beneficiis*), η οποία παρουσιάζεται αποσπασματικά εδώ, ο Σενέκας προσπάθησε να υποστηρίξει την παρόρμηση της προσφοράς και να μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε πόσα κερδίζουμε αν την ακολουθούμε και πόσα χάνουμε αν την αγνοούμε ή τη διαστρεβλώνουμε. Η φιλαυτία, η ατολμία, ο εγωισμός, η απληστία και καμιά δεκαριά ακόμη άλλα ελαττώματα, κατά την άποψη του Σενέκα, θέτουν εμπόδια στη θεϊκή μας φύση. Αρνούμαστε να προσφέρουμε ή προσφέρουμε με άσχημο τρόπο, ασκώντας εξουσία στους παραλήπτες του δώρου μας, αποζητώντας

την αναγνώριση επειδή προσφέραμε ή περιμένοντας κάτι ως αντάλλαγμα, μια ανταπόδοση για το «δώρο» μας. Σε αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται πλέον για δώρο, αλλά μάλλον για δάνειο, δωροδοκία ή επιχειρηματική συναλλαγή. Επίσης, στον αντίποδα, συχνά *λαμβάνουμε* με άσχημο τρόπο, χωρίς το αίσθημα της ευγνωμοσύνης που μας κάνει να θέλουμε να προσφέρουμε κι εμείς. Η αγνωμοσύνη μας καθιστά τους άλλους λιγότερο πρόθυμους να προσφέρουν, κι έτσι οι συνεκτικοί δεσμοί της κοινωνικότητας (*societas*) αρχίζουν να φθίνουν.

Η πραγματεία *Περί ευεργεσιών* είναι η πιο μεγάλη από τις σωζόμενες του Σενέκα, κι αυτό είναι δηλωτικό της σημασίας που έδωσε στο θέμα αυτό. Πιθανώς να συμπλήρωσε κάποια πράγματα στην πάροδο του χρόνου, γιατί τα τελευταία τρία από τα επτά βιβλία της έχουν πολύ διαφορετικό ύφος από τα τέσσερα πρώτα, ενώ το έβδομο περιέχει υλικό εκτός θεματολογίας, που δίνει την εντύπωση μεταγενέστερης προσθήκης. Μάλιστα, όταν ολοκλήρωσε την πραγματεία του, είχε ακόμη περισσότερα να πει επί του θέματος, γιατί αφέρωσε μία από τις *Ηθικές επιστολές* του σε αυτό,

χαρακτηρίζοντας τη συγκεκριμένη επιστολή ως προέκταση και επέκταση της πραγματείας *Περί ευεργεσιών*. Μέρος αυτής της επιστολής περιλαμβάνεται στον παρόν βιβλίο και είναι γνωστό ότι δημοσιεύτηκε το 64 μ.Χ., λίγο πριν από τον θάνατο του Σενέκα. Η πραγματεία *Περί ευεργεσιών* θα μπορούσε να έχει συνταχθεί οποτεδήποτε κατά τη διάρκεια των οκτώ ετών πριν από τη συγκεκριμένη ημερομηνία, ή ίσως σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των οκτώ ετών και λίγο νωρίτερα (το 54 μ.Χ.), ο Σενέκας ζούσε ένα είδος διπλής ζωής, συνθέτοντας φιλοσοφικά δοκίμια και τραγωδίες, αλλά και υπηρετώντας ως ανώτερος αξιωματούχος τον Νέρωνα, ηγεμόνα της Ρώμης, τον οποίο είχε διδάξει σε νεαρή ηλικία. Ο Νέρων ανέλαβε το αξίωμα του *princeps* –του «αυτοκράτορα», κατά τον σύγχρονο όρο– στην ηλικία των δεκαεπτά ετών, οπότε χρειαζόταν απεγνωσμένα τις συμβουλές και την ηθική αυθεντία ενός μεγαλύτερου άντρα. Ο Σενέκας, ένας αξιοσέβαστος πολιτικός, συγγραφέας και στοχαστής, με χρόνια τριπλάσια του νεαρού αυτοκράτορα, παρέιχε αυτή την αυθεντία στο νέο καθεστώς. Συνεργάστηκε στενά με τον Νέρωνα επί μία δεκαετία,

αποκτώντας τεράστιο πλούτο στο μεταξύ, αλλά καθώς η συνεργασία τους επιδεινώθηκε (μαζί με την ψυχική υγεία του πρώτου), κατέληξε εγκλωβισμένος. Παρόλο που ο Σενέκας προσφέρθηκε να παραχωρήσει την τεράστια περιουσία του, ο Νέρων (σύμφωνα με το σκεπτικό του που παραθέτει ο ιστορικός Τάκιτος) δεν δεχόταν τη συμφωνία, ούτε τον άφηνε να φύγει από το παλάτι. Αν επέτρεπε στον Σενέκα να επιστρέψει όσα είχε λάβει, θεωρούσε (και πάλι κατά την αναφορά του Τάκιτου) ότι θα δινόταν η εντύπωση πως το καθεστώς ήταν «λυστρικό». Μετά την περαιτέρω αποξένωσή τους, το 65 μ.Χ., ο αυτοκράτορας, αξιοποιώντας αμφιλεγόμενα στοιχεία, κατηγόρησε τον Σενέκα για προδοσία και τον εξανάγκασε σε αυτοκτονία.

Επειδή ο Σενέκας είχε αποκτήσει μυθικά πλούτη, πιθανότατα με αυτοκρατορικές δωρεές, και στη συνέχεια διαπίστωσε ότι ήταν αδύνατον να επιστρέψει όσα είχε δεχτεί, το θέμα των δώρων και της προσφοράς είχε ιδιαίτερο νόημα στη ζωή του. Ωστόσο αυτό δεν προκύπτει καθόλου από την πραγματεία του *Περί ευεργεσιών*. Με μια διακριτικότητα που οφειλόταν στους κινδύνους της τυραννίας, ο Σενέκας κράτησε εκτός της πραγματείας

την ιδιωτική του ζωή και την πολιτική του καριέρα, όπως έκανε και σε όλα σχεδόν τα υπόλοιπα γραπτά του. Ακόμη και όταν αναφέρεται σε «θεράποντες της βασιλικής εξουσίας» (2.5) που κρατούν σε αναμονή τους ικέτες προτού τους μοιράσουν χάρες, δεν αφήνει την παραμικρή υπόνοια ότι ο ίδιος, τα περισσότερα πρωινά, πλαισιωνόταν από τέτοιου είδους ικέτες –«πελάτες» (*clientes*), όπως τους αποκαλούσαν οι Ρωμαίοι–, οι οποίοι χρειάζονταν βοήθεια από τον αυτοκράτορα και επιζητούσαν την υποστήριξη του Σενέκα. Έτσι, το παράδοξο της θέσης του Σενέκα στην Αυλή, ως ισχυρού άντρα ικανού να απονέμει ευεργεσίες, αλλά και αιχμαλώτου όσων ευεργεσιών έλαβε, υποβόσκει σε αυτό το κείμενο. Απλώς αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας το κατά πόσο η ζωή του επηρέασε το έργο του.

Αντί να αναζητήσουμε απάντηση σε αυτό το σύνθετο (και πιθανώς αναπάντητο) ερώτημα, ας αντιμετωπίσουμε την πραγματεία *Περί ευεργεσιών* με τους δικούς της όρους: ως προτροπή προς τη γενναιοδωρία και την ευγνωμοσύνη, όχι ως αυτοκριτική ή αυτοάμυνα ενός ανθρώπου που τον επιβάρυναν τα αυτοκρατορικά δώρα. Ας αναζητήσουμε μέσα στο έργο αυτό μια έκφραση των πιο αγαπημένων

πεποιθήσεων του Σενέκα: τη βεβαιότητα ότι ένα θεϊκό σχέδιο καθοδηγούσε και προστάτευε το ανθρώπινο γένος, ένα σχέδιο που καταστρώθηκε από καλοπροαίρετους θεούς· την πεποίθηση ότι τα λάθη όλων των ανθρώπων απαιτούν αμοιβαία επιείκεια και συγχώρεση· μια αίσθηση δέους απέναντι στην ομορφιά και την πληρότητα του κόσμου, ανάμεικτη με τον φόβο ότι αυτός ο κόσμος θα εκπέσει στο χάος (όπως στη ζοφερή εικόνα της πολιορκημένης πόλης και των λαφυραγωγών της, στο χωρίο 7.27, που προβάλλεται ως «μια πραγματική εικόνα της ανθρώπινης ζωής»). Πάνω απ' όλα, ας απολαύσουμε τη ρητορική τέχνη ενός δεξιότεχνη του λόγου: σαρωτικά κρεσέντο και εικόνες σε κορύφωση, καλειδοσκοπικές μεταβολές τόνου και φωνής και φλογερές λεκτικές μονομαχίες –η ειδικότητα του Σενέκα– με φανταστικούς αντιπάλους, που καλούνται από τον αιθέρα για να χρησιμεύσουν ως ξίφη και ως αχυράνθρωποι.

Ωστόσο πολλά από αυτά τα πυροτεχνήματα είναι πρόκληση για τον μεταφραστή. Οι δυσκολίες σε αυτή την περίπτωση αρχίζουν ήδη από τον τίτλο του έργου. Το *De Beneficiis* συνήθως μεταφράζεται ως *Περί ευεργεσιών*, ελλείψει άλλου καλύτερου

ισοδύναμου για το λατινικό *beneficium*: μια λέξη που συνδυάζει τις έννοιες «δώρο», «χάρη» και «ανταπόδοση». Στην εκτενή μελέτη της γι' αυτή την πραγματεία, το 2013, με τίτλο *Seneca on Society*, η κλασικίστρια Μίριαμ Γκρίφιν εξέφρασε την άποψη ότι το «ευεργέτημα» είναι ο ορθότερος τρόπος απόδοσης της λέξης *beneficium* και αρχικά συμμερίστηκα αυτή την άποψη. Ωστόσο το «ευεργέτημα» όχι μόνο είναι άκομψο, αλλά επίσης παραπέμπει, τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, στα προγράμματα περίθαλψης και συνταξιοδότησης μέσω των συμβάσεων εργασίας. Το ζήτημα περιπλέκεται από το γεγονός ότι ο Σενέκας κάνει διαρκώς λόγο για *beneficia* σε όλη την έκταση της πραγματείας του, συνεπώς η λέξη θα πρέπει να αποδίδεται με την έννοια που της αντιστοιχεί κατά περίπτωση. Τελικά, απέρριψα σε μεγάλο βαθμό τη λέξη «ευεργέτημα» και υιοθέτησα μια πληθώρα εναλλακτικών επιλογών: «δώρα και καλές πράξεις» συνηθέστερα, αλλά ενίοτε μόνο το ένα ή το άλλο, καθώς και «δωρεές», «ευργεσίες», «αγαθοεργίες» ή τη λέξη «προσφορά»: αυτή η τελευταία εκδοχή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σε εδάφια όπου ο Σενέκας κάνει λόγο για το *beneficium* ως μια δραστηριότητα ή διαδικασία.

Όπως συμβαίνει σε όλα τα δοκίμια του Σενέκα, ο σύγχρονος μεταφραστής αντιμετωπίζει τον σοβινισμό του ελληνορωμαϊκού κόσμου που έχει να κάνει με τα γένη των προσωπικών αντωνυμιών. Ο Σενέκας και οι συγκαίρινοί του απευθύνονταν ως επί το πλείστον στους άντρες, εφόσον οι άντρες κυριαρχούσαν στην πολιτική αρένα και στην επιστήμη και η ηθική τους βελτίωση είχε μέγιστη σημασία. Τα παραδείγματα και οι υποθετικοί συνομιλητές του είναι πάντοτε άντρες, κρίνοντας από το αρσενικό γένος των σχετικών λατινικών λέξεων. Θεώρησα λάθος από πλευράς μου να διαιωνίσω αυτή τη διάκριση, αλλά και εξίσου λάθος, ή τουλάχιστον αναχρονιστικό, να εισαγάγω θηλυκές αντωνυμίες εκεί όπου ο Σενέκας και οι ομότιμοί του δεν θα τις είχαν χρησιμοποιήσει ποτέ. Επέλυσα αυτό το πρόβλημα είτε αποδίδοντας σε πληθυντικό αριθμό πολλές από τις αντωνυμίες που ήταν σε ενικό, μετατρέποντας το «αυτός» σε «αυτοί» ή «εμείς», είτε χρησιμοποιώντας το «λες» σε περιπτώσεις όπου ο Σενέκας εισάγει έναν ανώνυμο συνομιλητή με το *inquit* («αυτός/αυτή λέει»). Δεν το θεώρησα αλλοίωση, αφού ο ίδιος ο Σενέκας συνδυάζει δηλώσεις σε πρώτο, δεύτερο

και τρίτο πρόσωπο, χωρίς να ακολουθεί κάποιιο συγκεκριμένο μοτίβο, όταν προβαίνει σε ηθικές εκτιμήσεις ή φαντάζεται τις απαντήσεις ενός ανθρώπου απέναντί του. Όπου μια αντωνυμία σε τρίτο ενικό πρόσωπο μου φαινόταν ισχυρότερη ή σαφέστερη απ' ό,τι οι εναλλακτικές της, επέλεξα να διατηρήσω το αρσενικό «αυτός» του, ομολογούμενως, πατριαρχικού κειμένου του Σενέκα.

Τα αποσπάσματα που έχω επιλέξει από την πραγματεία *Περί ευεργεσιών* αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου της. Το *De Beneficiis* δεν είναι μόνο το μεγαλύτερο σε έκταση έργο του Σενέκα, αλλά επίσης το πιο εξειδικευμένο και ενδελεχές: ένα μεγάλο μέρος του πραγματεύεται πολύ συγκεκριμένα, αν και ενίοτε δυσνόητα, ζητήματα του δούναι και λαβείν, ελάχισσος ενδιαφέροντος για τους σύγχρονους αναγνώστες σε σχέση με τους πιο μακροπρόθεσμους στόχους του. Στις επιλογές μου έδωσα προτεραιότητα στα ευρύτερης απήχησης, ηθοπλαστικά αποσπάσματα του έργου, ειδικά σ' εκείνα που αφορούν τους θεούς, γιατί οι θεοί είναι καθοριστικής σημασίας για την αντίληψη του Σενέκα περί ανθρωπιάς.

Οι θεοί –εδώ αντιμετωπίζονται όχι ως ολύμπιες

μυθολογικές μορφές, αλλά ως απροσδιόριστες, απρόσωπες δυνάμεις – μας παρέχουν, σύμφωνα με τον Σενέκα, το απόλυτο πρότυπο προσφοράς και γενναιοδωρίας. Ο κόσμος που μας χάρισαν είναι πανέμορφος και γεμάτος φροντίδα, ακόμη κι αν τον έχουμε μετατρέψει σε ένα χάος που μοιάζει με τη λεηλασία μιας κατακτημένης πόλης. Ποτέ δεν κάνουν εκπώσεις στη γενναιοδωρία τους και ποτέ δεν περιμένουν ανταπόδοση. Με την καλοσύνη τους, μας ενστάλαξαν την παρόρμηση της προσφοράς –«την καλή καρδιά»–, που κρατά σε συνοχή τον ίδιο τον ιστό του πολιτισμού. Ευελπιστώ ότι η πεποίθηση του Σενέκα πως έχουμε λάβει θεία ευλογία, η οποία ενίοτε εκφράζεται με τους εκστατικούς τόνους ενός από άμβωνος ιεροκήρυκα, θα φέρει τις διδασκαλίες του στο σπίτι των σύγχρονων αναγνωστών και θα τους παρακινήσει να στοχαστούν βαθύτερα σχετικά με το τι κάνουμε όταν προσφέρουμε.

ΠΕΡΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ

Όπως κάνει σε όλα τα έργα του, ο Σενέκας απευθύνει την πραγματεία *Περί ευεργεσιών* σε έναν φίλο ή μέλος της οικογένειάς του· στην προκειμένη περίπτωση, σε έναν άντρα που ονομάζεται *Aebutius Liberalis*, για τον οποίο ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Ίσως το όνομά του, το οποίο περιλαμβάνει τη λέξη *liberalis*, «γενναιόδωρος», να εξηγεί εν μέρει γιατί ο Σενέκας τού απευθύνει αυτή την πραγματεία. Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα ενός μόνο παραλήπτη είναι ως επί το πλείστον μια μυθοπλαστική σύλληψη, καθώς ο Σενέκας σαφώς ήθελε το έργο του να διαβαστεί από το ευρύ κοινό.

Ξεκινά τη συζήτησή του περί του δούναι και λαβείν με μια χαλαρή συλλογή εισαγωγικών σκέψεων, πολλές από τις οποίες αγγίζουν τα κεντρικά του θέματα: το να προσφέρεις δεν είναι όπως το να δανείζεις,

εφόσον δεν θα πρέπει να αναμένεται ή να απαιτείται οποιαδήποτε επιστροφή· η ευγνωμοσύνη είναι θεμελιώδης, αλλά η αγνωμοσύνη πρέπει να συγχωρείται· η πρόθεση και η διάθεση είναι κεντρικές πτυχές της γενναιοδωρίας· στην απλοχεριά μας θα πρέπει να μιμούμαστε τους θεούς. Έπειτα από αυτή την περιεκτική επισκόπηση, ο Σενέκας καταλήγει σε ένα πιο σχολαστικό σύνολο διδασκαλιών στο κεφάλαιο 5.

[1.1]¹ Μεταξύ των πολλών και διαφόρων σφαλμάτων που κάνουν όσους διαβιούν απρόσεκτα και απερίσκεπτα, ω εξάιρετε Liberalis, ελάχιστα πράγματα μπορώ να ονομάσω πιο εξωφρενικά από τούτο: δεν γνωρίζουμε πώς να προσφέρουμε και πώς να λαμβάνουμε. Συνεπώς, τα δώρα που προσφέρουμε με ακατάλληλο τρόπο είναι χαμένη υπόθεση. Όταν πα διαμαρτυρηθούμε ότι δεν μας τα έχουν ανταποδώσει, είναι πολύ αργά· τα χάσαμε από την πρώτη στιγμή που τα προσφέραμε. Και δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι απ' όλα τα μεγαλύτερα και πολυάριθμα ελαττώματά μας, τα πιο συνήθη είναι εκείνα που πηγάζουν από μια αχάριστη καρδιά.² Οι λόγοι γι' αυτό, κατά την άποψή μου, είναι πολλοί.

Πρώτον, δεν επιλέγουμε άξιους αποδέκτες της προσφοράς μας. Αντιθέτως, όταν θέλουμε να *δανείσουμε*,³ εξετάζουμε την περιουσία και τον τρόπο ζωής του δανειολήπτη· όταν φυτεύουμε, δεν σκορπίζουμε σπόρους σε καταπονημένο, άγονο έδαφος. Ωστόσο τα δώρα μας τα *σκορπίζουμε* αδιακρίτως, αντί να τα *προσφέρουμε*.

Δεν είναι εύκολο να διακρίνω τι είναι χειρότερο: να απορρίπτουμε ό,τι έχουμε λάβει ή να απαιτούμε ανταπόδοση για ό,τι έχουμε δώσει; Η φύση αυτού του είδους συναλλαγής είναι πως πρέπει να αποδεχόμαστε μόνο ό,τι μας προσφέρεται ελεύθερα. Η πτώχευση είναι ντροπιαστική, αν κάποιος επιδιώκει να τακτοποιήσει τους λογαριασμούς του μόνο με οικονομικά μέσα και όχι με *καλή πρόθεση*. Ανταποδίδουν μόνο όσοι *νώθουν* πως οφείλουν.

Το σφάλμα δεν έγκειται μόνο σ' εκείνους που δεν παραδέχονται το αίσθημα ευγνωμοσύνης, αλλά και σ' εμάς τους ίδιους. *Συναντάμε* πολλούς αγνώμονες ανθρώπους, ωστόσο *δημιουργούμε* όλο και περισσότερους. Είμαστε άλλοτε υπερβολικά απαιτητικοί και επικριτικοί, άλλοτε επιπόλαιοι και μεταμελημένοι για το δώρο που μόλις προσφέραμε, άλλοτε φιλόνικοι και επιρρεπείς σε

διαμάχες για μικροπράγματα. Με αυτόν τον τρόπο καταστρέφουμε κάθε αίσθημα ευγνωμοσύνης, όχι μόνο *μετά* την προσφορά, αλλά και *κατά* την προσφορά.

Ποιος από εμάς είχε ποτέ την ικανοποίηση να ανταποκριθεί σε ένα αίτημα που έγινε τυχαία ή μόνο μία φορά; Ποιος, όταν υπέθεσε ότι του ζητήθηκε κάτι, δεν συνοφρυώθηκε, δεν απέστρεψε το πρόσωπο, δεν υποκρίθηκε τον απασχολημένο και, με ατέρμονες συνομιλίες που δεν καταλήγουν πουθενά, δεν στέρησε από τον αιτούντα την ευκαιρία να υποβάλει ένα αίτημα, παραβλέποντας τις επιτακτικές ανάγκες με ποικίλα τεχνάσματα; Ή, όταν στριμώχτηκε στη γωνία, ποιος δεν καθυστέρησε (κάτι που αποτελεί απλώς μια δειλή μορφή άρνησης) ή ποιος δεν υποσχέθηκε να το κάνει, αλλά δύστροπα, με το φρύδι ανασπκωμένο, με λόγια πικρά που μετά βίας βγαίνουν μέσα από δόντια σφιγμένα; Ωστόσο κανείς δεν ανταποδίδει πρόθυμα όσα δεν έλαβε, αλλά όσα του απέσπασαν.

Μπορεί, άραγε, κάποιος να είναι ευγνώμων όταν έρχεται αντιμέτωπος με έναν ευεργετούντα που του έκανε αλαζονικά μια χάρη ή του πέταξε ένα δώρο ή του το εκσφενδόνισε με θυμό ή του

το πρόσφερε βαριεστημένα, μόνο και μόνο για να βγάλει την υποχρέωση; Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι ένας άνθρωπος θα ανταποδώσει επειδή έχει κουραστεί από την καθυστέρηση και έχει βασανιστεί από την προσμονή. Τα δώρα και οι καλές πράξεις επιστρέφονται με το ίδιο πνεύμα με το οποίο προσφέρονται, γι' αυτό δεν πρέπει να προσφέρονται απερίσκεπτα. Όσοι παίρνουν κάτι που τους δίνεται απερίσκεπτα θεωρούν ότι το χρέος τους είναι μόνο προς τον εαυτό τους. Και τα δώρα δεν πρέπει να προσφέρονται με αργοπορία: σε κάθε είδους υπηρεσία, εκτιμάμε την προθυμία εκείνου που προσφέρει, και όσοι καθυστερούν θα δώσουν την εντύπωση ότι είναι *απρόθυμοι*.

Τα δώρα και οι καλές πράξεις δεν πρέπει να προσφέρονται με στόχο να προσβάλουν. Αποτελεί σύνηθες στοιχείο στην ανθρώπινη φύση οι προσβολές να διεισδύουν βαθύτερα στο δέρμα μας απ' ό,τι οι ευλογίες· καταλαμβάνουν τη μνήμη μας, ενώ οι ευλογίες σπεύδουν να φύγουν μακριά. Τι μπορούμε να αναμένουμε αν προσβάλουμε κάποιον όταν κάνουμε μια καλή πράξη; Και μόνο η συγχώρεση για ένα τέτοιο δώρο θα ήταν αρκετή ευγνωμοσύνη.